

İndiyədək "Demokratik bülletenlər seriyasından" çap edilib:

- * Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya
- * Etnik azlıqların hüquqları və siyasət təminatları
- * Dövlətin və cəmiyyətin hüquqi əsasları
- * İnsan hüquqları müdafiəsinin nəzəri əsasları, təşkilatları, vəzifələri, vasitələri
- * Azad mətbuat və onun cəmiyyətdə rolu
- * Din və cəmiyyət: təsirlər, nəticələr və problemin demokratik həlli
- * Cəmiyyət-Siyasət-İdeologiya
- * Demokratiya və azad seçkilər
- * Siyasi etika
- * Demokratianın təməl prinsipləri
- * Müasir sosial-demokratiya
- * Etnik siyasət

DEMOKRATİK BÜLLETENLƏR SERİYASINDAN XII

ETNİK SİYASƏT

«İNAM» PLÜRALLİZM MƏRKƏZİ

BAKI, AZƏRBAYCAN 1997

Tərtibatçı-müəllif fəlsəfə elmləri doktoru,
professor Əlikram Tağıyevdir

**THIS BROSHURE IS SPONSORED BY
WESTMINSTER FOUNDATION
FOR DEMOCRACY**

“İNAM” PLÜRALİZM MƏRKƏZİ

370000, Azərbaycan, Bakı
Bülül pr. 63/53
Tel/Faks (99412) 95-79-50
E-mail: merkez@inam.baku.az

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	2
Etnoslar və millətlər.....	3
Etno-milli problemlər.....	9
Etnik konfliktlər və onların qaldırılması yolları.....	23

QƏRB UNIVERSİTETİNİN
KİTABXANASINDA
✓ 2908

ÖN SÖZ

Etnopolitika problemləri ilk övvəllər "milli məsələ" kimi yaranmış və çox böyük problemlər sahəsini - fəlsəfi, sosial, psixoloji və s. əhatə etmişdir. Bu problemlər milli məsələ ilə, milli ziddiyyətlərin həlli ilə əlaqədar olduğundan siyasi partiyaların proqramlarına daxil edilmişdir. Yalnız 60-70-ci illərdə milli problemlər sosioloji tədqiqatların obyektinə çevrilmiş və ABŞ siyasi sosiologiyasında "etnopolitika" kimi qeydə alınmışdır. ABŞ-da "Etnopolitika" deyimində, hər şeydən əvvəl, etnoslarla siyasətin qarşılıqlı münasibəti, insanların etnik birliklərinin siyasətə tə'siri və s. məsələlər başa düşülür. P. Van den Berq etnopolitikanı dövlətlə etnik qruplar arasında münasibətlərin məcmuuy kimi müəyyən etmişdir.

Şübhəsiz ki, milləti olmayan və siyasətdən kənar adamların mövcudluğu qeyri-mümkündür. Ona görə də etnopolitika etnosla şəxsiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinə də böyük əhəmiyyət verir. Etnoslar siyasi həyatda öz statuslarına görə fərqlənirlər. Onların bə'ziləri dünya siyasətində güclü mövqelərə, bə'ziləri isə nisbətən zəif mövqelərə malik olmaq üçün siyasi mübarizə meydanına atılır və ona nail olmadıqda bütün təqsirləri güclü və çoxsaylı etnoslarda görürlər. Bu da öz növbəsində etnoslararası ziddiyyətlərə və gərginliyə səbəb olur. Bu kiçik etnoslar hər cür gərginliyin və münaqişələrin mənbəyinə çevrilirlər. Etnoslar siyasi tə'sirlərin həm obyekt, həm də subyekt kimi çıxış edirlər. Bu tə'sirin ən güclü generatoru "milli dövlət"dir. "Millət dövlət" ölkənin ən böyük etnosunun mənafe və maraqlarını müdafiə etdiyindən kiçik etnik birliklər onun fəaliyyətindən narazı qalırlar. Bu da etnik münaqişə və gərginliyin dərinləşməsinə səbəb olur. Belə bir münaqişənin və gərginliyin aradan qaldırılması üçün ölkədə hüquqi bərabərlik tə'min olunmalıdır. Belə olmayan halda azlıqlar etnik partiyalara, cəmiyyətlərə və ayrı-ayrı etnotəəssübkeş-millətçi təşkilatlara üz tuturlar ki, bu da vəziyyəti daha da gərginləşdirir.

Etnosiyasətin əsasında etnik maraqlar dayanır. Bu maraqların ideya-nəzəri əsasları milli ideologiyalarda əksini tapır. Əksər milli ideologiyalar millətçiliyə əsaslanır. Təqdim olunan işdə göstərilən bu problemlər müasir dünya inkişafının reallıqları əsasında təhlil edilir.

ETNOSLAR VƏ MİLLƏTLƏR

İnsan bir tərəfdən sositumun, digər tərəfdən isə müəyyən bir etnik birliyin üzvüdür. Ona görə də etnos haqqında çoxlu tə'riflər yaranmışdır.

Etnos - ümumi bir dilə əslənən və eyni bir mədəniyyətə sahib olan insan birliyidir; Etnos - biri-birinə oxşayan insanların sabit birliyidir; Etnos - eyni cür düşünən insanların birliyi; Etnos - sosial kateqoriyadır; Etnos - biosfera ilə sosiosferanın sərhəddində olan bir birlikdir; Etnos - yer üzərində biosferi tənzimləmək üçün tə'yinatlanmış xüsusi bir birlikdir; Etnos, hər şeydən əvvəl, müəyyən bir kökə və nəslə malik insan birliyi və s.

Etnoslara sovet elmi-nəzəri ədəbiyyatında sosial birlik kimi baxılması qəbul edilmişdir. L.N. Qumilyov yazır ki, etnoslardan dənisdən biz onları həmişə keçmişə şamil edirik. L.N. Qumilyova görə etnoslarda spiralvari inkişaf olur. Onlar yaşayır, qocalır və ölürlər. Çünki tarixdə elə bir etnos yoxdur ki, cəmiyyət tarixinin ilk illərindən indiyədək mövcud olmuş olsun. Məsələn, qədim latınlar, hunlar, iskitlər, sarmatlar, qotlar, albanlar, asketlər, inkilər, midiyalılar, britlər, avarlar, karfagenlilər, şumerlər, arameylər, akkadlar, soqdiyalılar, kuşanlar və s. indi artıq tarix səhnəsində yoxdurlar. Amma onların bir çoxu öz həyat tərzini qaydalarını, dil və mədəniyyətlərini, psixoloji xüsusiyyətlərini, maddi-məişət sərvətlərini onların yerində yaranan yeni etnobirliklərdə yaşadırlar. Bu etnosların bə'zilərinin adı dəyişilmiş, bə'ziləri digərləri tərəfindən assimilyasiyaya uğramış, bir qismi isə digər etnoslarla qaynayıb qarışmışlar. Etnosun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri "biz" ilə "qeyri-biz"i ayırd etməkdir. Biz bir dildə, qeyri-biz isə başqa dildə danışır. Deməli, dil etnosun əlamətlərindən ən başcasıdır, amma həlledici deyildir. Məsələn, fransızların bir hissəsi bask, kelt və digər dillərdə və dialektlərdə danışır. Amma bu onların vahid fransız etnosu təşkil etməsinə mane olmur. İrlandlar, hindular, zəngilər və s. çoxu ingiliscə danışır. Amma onlar ingilis deyillər.

Keçmiş SSRİ-də çuvaşlar, neneslər, buryatlar, çukotlar, şorlar, yakutlar və s. işdə rusca, evdə isə öz dillərində danışır. İş yerində, məktəbdə, ictimai yerlərdə farsca, evdə isə öz doğma türk dilində danışan İran

azərbaycanlısı heç də özünü fars etnosunun üzvü saymır. Deməli, dil heç də həmişə etnosu etnos edən başlıca amil deyildir.

Etnos - irq deyil. Etnoslarda başlıca cəhətləri ictimai amillər şərtləndirdiyi halda, irqləri bioloji amillər yaratmışdır. Eyni bir irq daxilində müxtəlif etnoslar yaşayıb yaradır. Müxtəlif ictimai-tarixi və coğrafi amillər nəticəsində eyni bir etnosun tərkibində müxtəlif irqlərin olmasına da təsadüf olunur.

Qədim misirlilər özlərini sarı, zənciləri qara, semitləri ağ, liviyalıları qəhvəyi-qırmızı irq adlandırdılar və üstünlüyü özlərinə verirdilər. Antik yunanlarda "biz" və "onlar" məfhumu var idi. Herodot özünün 9 cilddən ibarət olan "Tarix" kitabında farsları və eləcə də yerdə qalan xalqların hamısını "barbar" hesab edirdi. Romalılar öz vətəndaşlarından olmayanları "barbar"lar siyahısına salırdılar. Çinlilər özgə xalqları "tatar" adlandırdılar.

Roma imperiyası dağılandan sonra insanların **sosial-kultur müəyyənləşdirilməsi konsepsiyası** yarandı. Bu konsepsiyaya görə insanların hamısı allah övladlarıdır. Sadəcə olaraq onlar iman gətirənlərə (inananlara) və iman gətirməyənlərə (kafirələri) bölünür. Xristian aləmi xristian olmayanları, islam dünyası isə müsəlman olmayanları "kafir" adlandırır. Xristianlar və müsəlmanlar **superetnoslar** idilər. Onların içərisində olan müxtəlif xalqlar **etnoslar**, bu etnosların tərkibindəki etnik qruplar isə **subetnosları** təşkil edirdilər. Tarixi inkişafın sonrakı pilləsində millətlər yarandı və ayrı-ayrı regionlarda iri millətlər təşəkkül tapdı. Artıq bu millətlərin özləri super etnoslara çevrildilər. Bütün bunlar dini əlaqə formalarının zəifləməsi və milli amilin güclənməsi ilə daha da möhkəmlənib qərarlaşdı. Bir sıra ölkələrdə subetnoslar hakim millətlərin təşkil etdikləri superetnosların içərisində eriməyə, onun dil və mədəniyyətini qəbul etməyə başladı. Lakin bə'zi subetnosların daxili etnik əlaqə formaları daha mütəşəkkil olduğundan onlar eriməmiş, bu da etnik rəngarəngliyin hələ də güclü olmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir dünyanın etnik mənzərəsi çox rəngarəngdir. Onu meydana çıxarmağın ən yaxşı üsulu etnosların hansı dillərdə danışması amilidir. Necə deyirlər, nə qədər dil varsa, bir o qədər də etnos mövcuddur. Hərçənd ki, etnosların sayını dillərin sayı ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. Çünki eyni bir etnos müxtəlif dillərdə, yaxud bir neçə etnos bir dildə danışa bilər. Bütün bunlara

baxmayaraq, dil etnosları fərqləndirən başlıca amil kimi hələ yaşamaqdadır.

Müasir dünyada 3000-dən çox müstəqil dil mövcuddur. Onların 250-si ədəbi dildir. Bu dillərdən 4-də 100 milyondan çox, 6-da 50 milyondan 100 milyonadək, 32-də 10 milyondan 50 milyonadək, qalan dillərdə isə 10 mindən 1 milyonadək adam danışır. Belə ki, bütün dünyada öz yazısı olan cəmi 250 ədəbi dil vardır. Qalan dillərin yazısı yoxdur. Amma bu dillərdə zəngin folklor materialları mövcuddur.

Dünya dilləri içərisində cəmi 5 dil BMT-nin rəsmi dili kimi qeydə alınmışdır. Onlar aşağıdakılardır: İngilis, rus, fransız, ispan və çin dilləri. Bu gün alman, ərəb və türk dillərində danışan əhəlinin sayı da, yayılma dərəcəsi də, funksional inkişaf dərəcəsi də və s. amillər onların da dünya dilləri e'lan edilməsinə və BMT tribunasında təmsil olunmalarına hər cür əsas verir. Dünyanın ən geniş yayılmış dilləri içərisində ingilis, ispan, alman, fransız, rus, italyan, çin, ərəb, türk, fars, urdu, yapon, benqal, hindu və s. seçilir. Dünyada ən çox yayılmış 13 dil mövcuddur ki, onlar da dünyanın 65 ölkəsinin dövlət dilidir. Dünyanın 20 ölkəsində ispan, 15 ölkəsində ərəb, 9 ölkəsində fransız, 3 ölkəsində alman, 2 ölkədə porteqiz dili dövlət dilidir. Deməli, dünyanın 60 ölkəsi cəmi beş dildə danışır. Rus dilinə gəldikdə onu demək lazımdır ki, o da dünyada ən çox yayılmış dillərdən biridir. Keçmiş sosializm dünyası ölkələrində, indiki MDB ölkələrində və eləcə də başqa yerlərdə geniş yayılmış, illərlə bir çox xalqların ikinci ana dili vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

Dünya ölkələri xalqlarının və onların dillərinin yayılması baxımından təkmillətli olurlar. İtaliyada 98,2 faiz italyanlar, Polşada 98,2 faiz polyaklar, Portuqaliyada 99 faiz portuqallar, Almaniya 99,9 faiz almanlar yaşadığı halda keçmiş SSRİ-də 130-dan çox xalq və millət yaşayırdı.

Etnik proseslərin xarakter xüsusiyyətləri içərisində etnosun regenerasiya olunma qabiliyyəti xüsusi yer tutur. Bu da passionarlıq kimi məfhum olub etnosun son anda özünə qayıtması, təşkil oluna bilmək qabiliyyətini itirməməsi deməkdir. Buna əsarət altına alınmış xalqların özündə qüvvə tapıb əsarət zəncirini qırması, yenidən azadlığa nail olması prosesi misal ola bilər.

XX əsr özünün son dekadasını yaşayır. Üzümüzə gələn XXI əsr insanları necə qarşılayacaqlar? Bu suala birmə'nali cavab vermək, şübhəsiz

ki, müşkül məsələdir. Çünki iki əsrin qovşağında yaşayan bəşəriyyət yeni əsrin "zəka əsri", "ağıl əsri" olacağına getdikcə daha çox əmin olurlar. Fransız alimi P.Likerin dediyi kimi dövrümüzə loqokratiya dövrüdür. Çünki bəşəriyyəti təhdid edən qlobal ekoloji katastrofların və böhranların qarşısını ancaq sağlam təfəkkür və ağıllı siyasət nəticəsində almaq olar.

Dövrümüz keçid dövrüdür. Bunu yalnız siyasi mə'nada anlamaq azdır. İnsanların fəaliyyətində, davranışında, mentalitetində də bir inqilab, təbəddülət duyulmaqdadır. Keçid dövrünün belə qlobal problemləri içərisində ekoloji və milli-etnik problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi özünə məxsus bir yer tutur. Bu, son elmi-nəzəri ədəbiyyatda "etnoekologiya" adını almış xüsusi bir elm sahəsi, sosial bir problem kimi meydana gəlmişdir. Etnoekologiya deyərək müxtəlif millətlərdən olan insanlarla xarici aləmin, bitki və heyvanların qarşılıqlı əlaqələri, onların birinin digərinə tə'siri, bitki və heyvanat aləminin müxtəlif etnosların maddi və mə'nəvi həyatlarına göstördikləri tə'sir başa düşülür. Müxtəlif yaşayış şəraitini etnosların psixikasına, yaşayışına, görüşlərinə, məişətinə müxtəlif şəkildə tə'sir göstərir. Məsələn, coğrafi şəraitin dəyişməsi adamların uzunömürlüliyünə, sağlamlığına, səhhətinə, fiziki və əqli qabiliyyətinə müxtəlif tərzdə tə'sir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. M.A.Ədici özünün "Poloves çölünün yovşanı" əsərində qeyd edir ki, yovşanın ətirli raiyehesini duya bilməyən adam onun əsərini əsla qiymətləndirə bilməz. Ömrü boyu yovşan görməyən bir adam, şübhəsiz ki, onun özəmətinə heç vaxt duya bilməz. Eləcə də səhrada yaşamayan, geniş çöllərin ətirini səhra yellərilə birlikdə öz ciyərlərinə çəkməyən adam üçün boş düzənlər dəhşətli görünür. Necə ki, qalın, keçilməz meşələr və bataqlıqlar çöl adamı üçün həmişə anlaşılmaz olur. Ona görə də yaşadıkları mühitdən asılı olaraq qədim xalqlar və tayfalar, hətta indinin özündə də bə'zi etnoslar ağacı, çözü, küləyi, açıq səmanı və s. fətişləşdirmiş, onlara ilahi qüvvə kimi sitayiş etmişlər. Qədim yunanlar və romalılar həmişə allahlarla birlikdə yaşamış, təbiət qüvvələrini allahlarla eyniləşdirmişlər. (külək allahı, su allahı, od allahı və s.). Mərhum professor M.Scayidov özünün "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünəkən", "Yaz bayramı" və s. əsərlərində, V.Həbibəyloğlu "Qədim türklərin dünyagörüşü", R.Əliyevin "Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər" monoqrafiyalarında, E.Əlibəyzaadənin əsərlərində, A.Şükürovun tədqiqlərində qədim azərbaycanlıların və türklərin müxtəlif təbiət qüvvələrinə olan

inanclarını və onlara tapındıklarını konkret faktlar əsasında açıb göstərmişlər. A.Qumilyov özünün "Ətnoqenez i biosfera zemli" kitabında xalqların yaşadıkları mühitini onlara tə'sirini qədim xalqların həyatından gətirdiyi misallarla ətraflı şərh etmişdir.

İnsan biosferin bir hissəsidir. Biosfer deyərək insanı əhatə edən bütün canlı və cansız aləm nəzərdə tutulur. Onun yaşamasına birinci səbəb (mənbə) günəş enerjisidir (V.İ.Vernadski). Yer kürəsindəki mövcudatın ikinci mənbəyini yerdəki radioaktiv maddələrin parçalanması təşkil edir. Üçüncü enerji mənbəyini kosmos, günəş sistemindən alınan istilik təşkil edir. Müəyyən bir tarixi etnosferdə yaşayan insan biosfera ilə daim təmasda olur. Qədim Çin filosofu və tarixçisi Sim Tsyen deyirdi ki, tarixi zaman qoxulu hadisələrin səbəb əlaqələri ilə bir-birinə bağlılığından ibarətdir. İnsanın yerin quru hissəsini məskunlaşdırıb onu öz öykümeninə çevirməsi tarixi elə də qədim deyildir. Onun cəmi 30-50 min illik bir tarixi var. Bu müddətdə insan yer kürəsinin üst qabığına elə dağıdıcı tə'sir göstərmişdir ki, bunun nəticəsində biosferin gələcək taleyi təhlükəyə mə'ruz qalmışdır.

Etnosfera - antroposferin mozaik formasıdır, başqa sözlə desək, yer kürəsinə müxtəlif xalqlar, millətlər və etnoslar məskunlaşdırmışlar. Bu müxtəlif etnobirliklər ətraf mühitə öz mədəniyyət səviyyələrinə görə müxtəlif şəkildə tə'sirlər göstərirlər. Məsələn, yüksək sivil xalqların ekoloji vəziyyətilə ibtidai xalqların ekoloji situasiyası müxtəlif olur. Hansınkı nümunəvidir - buna qəti hökm vermək olmaz. Yüksək sivilizasiyalı xalqlar elmi və texniki tərəqqi nəticəsində yerin səthinə, suyu və havanı elə bir hala salırlar ki, biz bunu ibtidai xalqlarda heç vaxt görə bilmərik. Yaxud ibtidai xalqların yaşadıkları ərazilərdə baş verən yanğın, qıtlıq, etnik ziddiyyətlər və münaqişələr bütöv bir ərazidə meşələrin qırılmasına, yanıb kül olmasına, havanın və suyun çirklənməsinə, cəngəlliklərin səhraya çevrilməsinə və s. hallara səbəb olur. Ona görə də müasir etnoekoloji proseslər artıq məhdud, regional bir hadisə olmaqdan kənara çıxıb qloballaşmışdır. Onun həll olunması vəzifələri artıq bu və ya digər xalqın işi deyildir, bütün bəşəriyyətin işidir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, insan bir tərəfdən cəmiyyətlə, digər tərəfdən isə təbiətlə bağlıdır. İnsan habelə müəyyən bir etnik birliyin üzvüdür. Ona görə də hər hansı bir homosariens özü-özlüyündə etno—biososial bir vahiddir. Belə olan şəraitdə bəs millət nədir? Onu etnosdan fərqləndirən

nə kimi xüsusiyyətlər vardır? Bu mə'nada millətlər və onların yaranması problemi xüsusi maraq doğurur. Mə'lumdur ki, hazırda dünyada millətə verilən tə'riflərin miqdarı 200-dən çoxdur. Millətlərin yaranması haqqında da təxminən bir o qədər müxtəlif rə'yələr mövcuddur. Milli problemlərlə məşğul olan alimlərin bir çoxu milləti qədim dövrün məsulu hesab edərək onun yaranmasını etnosun və ilk dövlətçiliyin yaranması hesab edərək onun yaranmasını etnosun və ilk dövlətçiliyin yaranması dövrü ilə bağlayırlar. Bu alimlər millətin yaranmasında ilkin şərtləri "kültür ünsür-lərində" axtarırlar, milli ruh və milli xarakteri əsas, müəyyənedici hesab edirlər.

Bə'zi Avropa alimləri milləti insanların "tələ birliyi" şəklində izah edirlər. Mixaylovskiyə görə millət-etnik-tayfa (ailə) münasibətlərinin böyüməsi nəticəsidir. O.R.Şpirger milləti "bir cür düşüncə və bir dildə danışan insan qrupları" hesab edir. Emerson və Q.D.Qoleyə görə millət özünü millət kimi hiss edən insan qruplarıdır. Kobben yazır ki, "millət kollektivin üzvü olub onu dərk və müdafiə edən insan qrupudur". H.Kon deyir ki, "millət - millət təşkil etmək qərarından sonra əmələ gəlir". F.Nortropa görə, "millət vahid kimi fəaliyyət göstərən insan cəmiyyətidir". Y.Monteqa yazır ki, "millət müəyyən qrupa daxil olan adamların şüur ümumiliyidir". Gətirilən misallardan da göründüyü kimi, millət nədir və nə vaxt yaranmışdır? - sualı ətrafında yüz ildən çoxdur ki, saysız-hesabsız elmi mübahisələr və polemikalar gedir. Bu suala cavab verməyə çalışanların əksəriyyəti isə elmiyi bir tərəfə qoyaraq, ideoloji mülahizələri özələrinə rəhbər tutmuş, sualın cavabını isə güddükləri məqsədlərə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Bir sıra nəzəriyyələr (eləcə də marksizm) milləti kapitalizmin məsulu hesab etmişlər. Ona görə millət - insanın tarixən sabit birliyi olub, dil, ərazi, iqtisadi həyat və mədəniyyət ünsürləri birliyinə əsaslanır. Bu nəzəriyyələr milləti tarixi bir kateqoriya kimi qəbul edir, onun əbədi mövcudluğunu deyil, tarixən keçiciliyini əsaslandırmağa çalışır. Marksizm millətin meydana gəlməsi və inkişafını ən çox iqtisadi, sonra isə siyasi, mədəni, ictimai hadisələrin silsiləsi ilə bağlayır, onu bəşər tarixinin uzun sürən tarixi inkişafının yekunu kimi qiymətləndirir. Bir çox Şərqi və Qərbi alimləri marksizmin millət anlayışını onun məhz bu cəhətlərinə görə çox ciddi şəkildə tənqid etmişlər. Onlara görə, marksizmin millət anlayışındakı ikinci bir məhdudluq onun siniflərə parçalanması,

eyni bir millət daxilində "iki millətin" (eyni ilə mədəniyyətdə olduğu kimi) mövcud olmasının iddia edilməsidir. Marksizmə görə sinfi mübarizə şiddətləndikdə milli birlik laxlayır və o iki yerə parçalanır. Sinfi mübarizə zəif olanda isə bu parçalanma hiss olunmur. Türkçülər millətin parçalanması əleyhinə çıxış edirdilər. M.K.Atatürk Böyük Millət Məclisindəki çıxışlarından birində bildirmişdir ki, türklər bütövlükdə əzilən və xaricələrin hücumuna mə'ruz qalan bir xalqdır və ona görə də onun parçalanmağa ehtiyacı yoxdur. Türkçülər milli birliyi ən çox dil və şüur birliyində (hətta din birliyi də mühüm şərt hesab olunur) görürlər. İbrahim Kafesoğlu özünün "Millət anlayışı və Azərbaycan" məqaləsində yazır ki, "millət insan topluları arasında fərdlərin müəyyən zümərəyə bağlı olması şüurudur, fərdlərin milli məniliklərini dərk etməsidir".

Marksizm tənqidçilərinə görə marksizmin anlayışının üçüncü bir məhdud cəhəti millətlərin azadlığı məsələsinin müstəqil bir məsələ kimi deyil, onun sosialist inqilabına və proletariat diktaturasına tabe olan bir məsələ kimi nəzərdən keçirilməsidir. Məsələn, vaxtilə K.Marks və F.Engels almanların hökumətlərini altında olan kiçik slavyan xalqlarının azadlıq hərəkatı əleyhinə çıxış etmişdilər. Onlar bunu onunla əsaslandırmağa çalışırdılar ki, bu xalqların azadlıq hərəkatı guya Avropadakı inqilabi prosesə mənfi tə'sir göstərə bilərdi. Halbuki elə milli hərəkatının genişlənməsinin özü o zamankı Avropada inqilabi prosesləri sür'ətləndirən ən mühüm amillərdən biri idi. Digər tərəfdən, marksizm milli məsələni mütləq sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə bağlamağa çalışmışdır. Halbuki millətlərin və milli hərəkatların tarixi sübut edir ki, milli məsələ heç də yalnız sinfi ziddiyyətlərin məsulu deyildir.

ETNO-MİLLİ PROBLEMLƏR

Milli siyasət, yaxud etnopolitika sivilizasiya dövrünün, xüsusən elmi-texniki tərəqqi dövrünün yetirməsi olub milli mənilik şüurunun yaranıb inkişaf etməsi ilə yetişmişdir. Qədim və orta əsrlərdə bir neçə xalqı özündə birləşdirən iri imperiyalar mövcud idi ki, onlar da milli münasibətlərin, çəkişmələrin, etnik əlahiddəliyin güclənməsi nəticəsində dağılmışdır. Sivilizasiyanın tarixi təcrübəsi sübut edir ki, çoxmillətli imperiyalar

əbədi yaşaya bilməzlər Ayı-ayrı millətlər, onların yaşayış və həyat tərzi, dili, dini, psixoloji xüsusiyyətləri və s. həmişə mərkəzdənqaçma qüvvələrinin fəallaşması ilə nəticələnmişdir. Belə imperiyalarda milli məsələnin həlli siyasəti daim məğlub millətlərin sıxışdırılmasına, mümkün qədər assimilyasiyaya uğradılmasına doğru yönəldilmişdir. Ona görə də milli məsələnin həlli anlayışı milli azlıqların tezliklə aradan qaldırılması və ləğv olunması siyasəti ilə identifik olmuşdur. Belə şərəitdə bir qayda olaraq, subyektiv amillər üçün güclü fəaliyyət meydanı yaradılmış və bu güclü maşının bütün mexanizmləri aramsız və fasiləsiz işləməli olmuşdur. Təkmillətli ölkələrdə (nə qədər qərribə görünərsə də belə ölkələr vardır) isə milli siyasət xaricilərə qarşı münasibətlər üzrə qurulur, milli inkişaf digərləri ilə müqayisədə dərk olunur. Nisbətən təkmillətli ölkələr Yaponiya, Portuqaliya, Norveç, Polşa və s. öz sosial iqtisadi inkişafını heç də çoxmillətli ölkələrdən pis qurmurlar. Ona görə də belə bir tezis mütləq sayıla bilməz ki, ölkənin mütərəqqi inkişafı üçün çoxmillətlik etalon rolunu oynayır. Hərçənd ki, çoxmillətliyyətin bir sıra üstün cəhətləri vardır. Lakin ölkənin milli inkişafı üçün onun rolu əvəzsiz də deyildir. Əksinə, hətta bə'zən bu hal həmin ölkə milli çəkişmələr meydanına çevrildiyindən onun irəliyə doğru inkişafını ləngitmişdir.

Çoxmillətli dövlətlərdə milli münasibətlər konkret olaraq, hakim millətin mənafeclərini və maraqlarını ifadə edir. Lakin bu, heç də əbədi olmur. Milli münasibətlər müəyyən müstəqillik də əldə etmiş olur. Bu da özünü əsasən aşağıdakılara göstərir: 1) milli azadlıq hərəkatının özünəməxsus spesifik vəziyyətlərinin mövcudluğu-milli müstəqillik əldə etmək, milli zülmə qarşı mübarizə, öz müqəddəratını tə'yinetmə hüququnun, ümum-milli məqsədin mövcudluğu; 2) milli münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərə tə'siri və əksinə; 3) ictimai münasibətlərə xüsusi tə'sir göstərən milli xarakter, milli şüur, milli mənilik şüuru, milli adət-ən'əne, dil, din, milli mədəniyyət və mə'nəviyyətin olması; 4) milli azadlıq (millətçilik) ideologiyasının mövcudluğu və tə'siri. Milli siyasət cəmiyyətin inkişafına mənfəi və ya mə'subət tə'sir göstərə bilər. Bu, ən çoxu milli siyasətin necə qoyulması və aparılmasından asılı ola bilər. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində milli siyasət müxtəlif xarakter daşıya bilər. Xalqın, millətin formalaşmasının müxtəlif dövrlərində istismar istər milli zülm, istərsə də milli azadlıq hərəkatı kimi siyasi, iqtisadi və sosial azadlıq və

müstəqillik uğrunda mübarizə dil və mədəniyyətin müdafiəsi, habelə milli zülm şəklində meydana çıxma bilər. Milli zülm isə sinfi, irqi, dini donə gürək milli məsələni daha da mürəkkəbləşdirir və çoxmillətli ölkələrdə hakim millətə qarşı mübarizəni alovlandırır. Milli məsələnin ən yaxşı həlli müstəqil yaşayış qabiliyyəti olan millətin ayrılıb müstəqil dövlət qurması şəklində həll oluna bilər. Bu işin uğuru isə millətin siyasi mədəniyyətinin hansı inkişaf mərhələsində dayanmasından asılıdır.

Bir sıra Qərb alimlərinin müccərəd "milli ruh" konsepsiyası hələ bütövlükdə millətin azadlığını həll etmir, millətin ayrı-ayrı fərdlərinin azadlığını nəzərdə tutur. Bu isə azad, iri və hakim millətlərin fərdləri üçün məqbul sayıla bilər. Xırda və əzilən xalqlar üçün ən əvvəl iqtisadi və siyasi azadlığın tə'min olunması uğrunda mübarizə aparmaq zəruridir. Milli siyasət-millətlər və xalqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dövlətin müvafiq sənədlərində və qanunvericilik aktlarının təsbit olunmuş şəklində tənzim olunması üzrə məqsədyönlü fəaliyyətdir. Onun konseptual müdəcələri bunlardır: 1) xalqların bərabərliyi; 2) bütün xalqların mənafeclərinə və sərvətlərinə hörmət; 3) qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq; 4) şovinizmin tənqidi; 5) milli amilin, coğrafi amilin, demoaqrafiya və tarixi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması; 7) din, psixologiya, yerli və gəlmə əhalinin nisbətinin gözənilməsi.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, etnos (yunanca "xalq", "tayfa") həyat fəaliyyəti üsülü kimi başa düşülən mədəniyyət və özünüdərk ümumiliyyəinə əsaslanan spesifik sosial qrupdur. O, tarixən müəyyən ərazi daxilində yaşayan, mədəniyyət (dil də daxil olmaqla şərtilə) və psixoloji xarakterin dəyişilməz xüsusiyyətlərinə və ümumi cəhətlərinə malik olan, habelə özlərinin birliriyini və başqalarından fərqlərini dərk edən insanların sabit məcmusudur. Etnosun 2 forması var: 1. Əsasında diaxron əlaqələrinin durduğı etnikos; 2. Əsasında sinxron əlaqələrinin durduğı etnososial orqanizm (ESO). Etnosun özəyi ESO-dur. O, mədəni, ərəzi və iqtisadi birlirlik səciyyələndir. Etnosun yaranması, inkişafı və qocalması dövrləri olur. Bu dövrlərdə milli müstəqillik, mədəni muxtariyyət hərəkatı, ştatlar yaratmaq, federasiya qurmaq və s. ön plana çəkilə bilər. Elə də olur ki, bir neçə ESO-nun birləşdiyi iri imperiyalar yaranır. Osmanlı, Rusiya, Avstriya-Macaristan, Roma, İran, Xilafət, Səlcuqlər imperiyası və s. İri dövlətlərdə etnik özəyə malik böyük millətlər və milli azlıqlar olur; yaxud bir

neçə etnosun birləşməsi nəticəsində millət yaranır. Millət və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin üç növünü göstərmək olar: 1) Təkmillətli (monoetnik) dövlətlər. Burada mövcud olan xırda milli azlıqlar dövlətin siyasətinə əsaslı təsir göstərə bilmirlər; 2. Eyni bir etnosdan təşkil olunmuş və ya eyni etnosların yaşadığı bir neçə müxtəlif dövlətin mövcudluğu; 3. Bir neçə etnosun vahid bir sosial-siyasi quruluşda birləşib bir dövlət təşkil etmələri. Burada hakim millət olmur. Bütün etnik maraqları dövlətin ümumi mənafeyi birləşdirir. Adətən, belə dairelərdə etnik birliklər millitərazi müxtariyyəti tələb etmirlər, milli-mədəni muxtariyyət ünsürləri və ya dövlətin özünün müdaxiləsi ilə, ya da hər bir milli icmanın özünün sə'yələri ilə həyata keçirilir (məs., ABŞ). Hazırda bütün dünyada, ən çoxu Avropada millətlərin və dövlətlərin inteqrasiyası prosesi gedir: 1) müstəqillik, iqtisadi suverenlik, milli dövlət, ehtiyatlar üzərində öz nəzarəti; 2) könüllülük; 3) bir-birinə güzəşt; 4) iqtisadi potensialın müqayisəsi və tarazlaşdırılması; 5) müasir tipli bazar təsərrüfatı. Məsələn, AİB 1400 milyard franka qənaət etməyə imkan verir.

Bizə yaxşı mə'lumdur ki, milli məsələ və din həm bir-birinə yaxın, həm də biri digərindən fərqlənən anlayışlardır. Din tarixən daha qədim olub millətlərin formalaşmasında müəyyən rola malik olmasına görə də bir sıra Qərb və Şərq alimləri dini millətin mövcudluq şərtlərindən biri saymışlar. Bu həm də onunla əlaqədardır ki, din həmişə millətin mə'nəvi həyatının çox mühüm tərkib hissələridən biri kimi çıxış edir. Bir sıra hallarda milli oyanışlar dini bayraq altında inkişaf etmişdir. Milli dil problemi də milli məsələnin tərkib hissəsidir. Milli dillərin inkişafında iki mühüm cəhət vardır: 1) milli dillərin dildaxili elementlərinin inkişafı; 2) milli dillərin funksional inkişafı, yə'nə onların öz funksiyaların genişləndirib inkişaf etdirməsi. Milli dillər onlar üçün müəyyən obyektiv və subyektiv amillərin və şəraitin olması nəticəsində inkişaf edir. Bunun üçün mövcud demokratik dil siyasətinin olması zəruridir. Cəmiyyətdə hakim olan qüvvələrin - dövlət və partiyaların dilin inkişafına münasibətdə tutduqları mövqe konstruktiv dil siyasətinin yeridilməsinə səbəb olur ki, onun da nəticəsində milli ədəbi dil özünün bütün şaxələri üzrə tam, azad inkişaf imkanını əldə etmiş olur. Bir sıra çoxmillətli dövlətlərdə hakim millətin dili "dövlət dili" c'lan edilərək, azlıqda qalan xalqların dillərini sıxışdırır, onları ictimai həyat sahəsindən uzaqlaşdırmağa cəhd edir. Bu-

nun da nəticəsində təhsil, mətbuat, dövlət işləri və s. hakim xalqın dilində aparılır və azlıqda çalan xalqların dilləri tədricən öz ictimai funksiyalarını itirməyə, bir növ "yoxsullaşmağa" başlayırlar. Nümunə, keçmiş SSSR, İran. Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlət olduğu üçün, habelə burada bütün demokratik qayda-qanunlar öz həllini dövlət səviyyəsində tapdığı üçün dillərin tam azad inkişafı prinsipi hökm sürür. Respublika vətəndaşlarının ana dilində danışmaq, bu dildə hakimiyyət orqanlarına müraciət etmək, öz uşaqlarını oxutmaq, mədəni-kütləvi tədbirləri həyata keçirmək və s. hüquqlarına malikdirlər. Milli dillərin azadlığı prinsipi heç də onların mütləq eyni səviyyədə ictimai funksiya yerinə yetirməli olmaları ilə qarışıq salmaq olmaz. Respublika daxilində çoxluğun dili olan Azərbaycan dili dövlət dili kimi həm də millətlərarası funksiya yerinə yetirir. Azərbaycan dili digər xalqlara münasibətdə Qafqazda həmişə belə bir funksiyayı yerinə yetirmişdir. Vaxtilə B.Marlinski özünün A.S.Puşkina yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, türk dili bütün Qafqazda və Ön Asiyada fransız dilinin Avropadakı rolunu oynayır. Hazırda isə bu dil dünyanın ən inkişaf etmiş təkmil dillərindən biri kimi zəngin lügət tərkibinə, stabil qrammatik quruluşa malik dil səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Azərbaycanda yaşayan xalqların hamısı bu dildən qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi kimi elə indinin özündə də geniş şəkildə istifadə edirlər. Azərbaycan dili habelə respublikada yaşayan qeyri-azərbaycanlıların dillərinin zənginləşməsi və inkişafı üçün həmişə çox e'tibarlı mənbələrdən biri rolunu oynamışdır.

"Milli dövlət" ideyası Avropada meydana gəlmişdir. Sonradan bu ideya dünyanın eksər ölkələrini fəth etmiş, formalaşmaqda olan yeni cəmiyyətin - sənaye kapitalizminin və onun aparıcı sinfi olan burjuva dünyagörüşünün aparıcı elementinə çevrilmişdir. Bu həm də ideya-siyasi baxışların yeniləşməsi, onların milli cəhətlərlə zənginləşməsi prosesi idi. Milli dövlət ideyasının ortaya atılması əslində dövlətin sinfi xarakterini inkar etmək, vahid dövlət sərhədləri daxilində yaşayan bir və ya bir neçə etnosun, xalqın və ya millətin bir amal uğrunda mübarizə aparmalarını təşkil etmək, sinfi mübarizəni, münaqişə və qarşıdurmanı aradan qaldırmaq kimi necib məqsədlər güdmüşdür. Qədim filosoflar demişsən, sülh yaratmaq məqsədilə uydurulmuş yalan söz müharibə törətmək məqsədilə söylənilmiş doğru sözəndən daha yaxşıdır. Müasir Avropa dövlətlərinin eksəriyyəti artıq

milli dövlət ideyasını tamamilə mənimsəmiş və keçən əsrdəki inqilablar və qarşıdurmalar mərhələsini demək olar ki, arxada qoyub gəlmişlər. İndi L.S.Sanistebana görə milli dövlətin əsas funksiyaları idarəetmədən və əlaqələndiricilikdən ibarətdir. Dövlət öz daxili və xarici funksiyalarında artıq başqalarını əzmək deyil, onların ümumi rifah halını yüksəltmək yolu ilə "ümumi rifah dövlətinin" yaradılmasına doğru getməlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, demokratik seçkilər, qəbul edilmiş humanist qanunlar dövlətin formalaşdırılması texnologiyasını dəyişdirməklə yanaşı, onun cəmiyyətdəki statusunu dəyişir, dövlət-cəmiyyət, dövlət-vətəndaş əlaqələrinə yeni universal keyfiyyətlər verir. Bu baxımdan müasir Qərbi ölkələrində geniş yayılmış və bizim hazırkı keçid dövrümüz üçün də maraqlı ola biləcək "milli dövlət" konsepsiyasını göstərmək olar. Vahid mərkəzçiliyi nəzərdə tutan bu konsepsiya əslində yaranışının ilk anlarında vahid monarx hakimiyyətinin, sonralar isə respublika dövlət quruluşunda prezident hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir. "Milli dövlət" ideyasında milli dövlət mənafeyinin reallaşdırılması əsas şərtidir. Burada ölkənin bütün əhalinin mənafeələrinin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi, onların müəyyən məqsəddə yönəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli dövlət mənafeyinin formalaşdırılması və reallaşdırılması mexanizmində başlıca cəhət subyektivizm təzahürlərinin meydana çıxmasının mümkünliyünü minimuma endirməkdir. Milli mənafeyi yalnız çoxlu fikrin və mövqeyin müqayisəsi yolu ilə lazımcına dərk edilə bilər. Çünki milli dövlət konsepsiyası ümumbəşəri və milli dəyərlərin sıx sintezindən, onların konkret tarixi şərait və zaman kəsiyinə uyğunlaşdırılmasından yaranıb formalaşır.

Dövlət - millətin hüquqi status almış ali təşkilat formasıdır. Milli dövlətin mövcudluğu üçün a) ölkə; b) millət; v) iqtidarın olması zəruridir. Avstriya hüquqşünası Hans Kelsenə görə milli dövlət - yetkin hüquqi normal sistemdir. L.S.Sanistebana görə "müasir milli dövlət yer kürəsində ən geniş yayılmış sistemdir". Əsrimizin əvvəllərində Polşanın siyasi lideri olan Pilsudskinin aşağıdakı sözləri Avropada çox şöhrət qazanmışdır: "Millət dövləti təşkil etmir, əksinə, dövlət milləti təşkil edir". Bu tezi o mə'nada başa düşmək lazımdır ki, həyatın təşkil olunmasında, millətin vahid dövlət ideyası ətrafında daha da sıx birləşməsində, onun dil və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində, milli təsisatların maliyyələşdiril-

məsində, bu sahədə kadrların yetişdirilməsində və s. məsələlərdə dövlətin müstəsna rolu vardır. Başqa sözlə desək, milli siyasət dövlət səviyyəsində həll olunub həyata keçirilməlidir. Belə olanda milli qarşıdurmalar, milli münaqişələr, milli ayrı-seçkilər, milli dil və s. sahədəki problemlər ahəngdar, ardıcıl həll olunur, böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmadan bütün millət və xalqların hüquq bərabərliyi, söz, mətbuat azadlığı, mədəni muxtariyyət hüququ təmin olunur.

Milli-etnik rəngarəngliyin bugünkü Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik olması burada milli siyasətin çox incə şəkildə qurulması və aparılması tələbatı yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün millət və xalqların vahid bir dövlət ideyası ətrafında birləşməsi prosesi təmin olunmalı, böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün millət və xalqların tam hüquq bərabərliyi prinsipi sözdə deyil, əməli işdə həyata keçirilməlidir. J.P.Sartr yazırdı: Mənim üçün ədalətli olan başqaları üçün də ədalətlidir; başqaları üçün ədalətli sayılan mənim üçün də ədalətlidir. Və yaxud mən başqasının ölindən qurtarmağa çalışdığım anda, başqa birisi də mənim ölimdən qurtarmağa çalışır. Başqasını özümə tabe etmək istədiyim anda, eynilə başqa biri də məni özümə tabe etməyə çalışır. Belə ki, özüm üçün norma başqası üçün normadan fərqlidir. Bugünkü cəmiyyətimiz belə bir əxlaq norması ilə yaşayır ki, öz milli dövlətini qurmaq hamı üçün normaldır, lakin "Böyük Ermənistan" yaratmaq, qonşu torpaqları işğal və ilhaq etmək siyasəti bizim üçün norma deyil, deməli, bir yerdə norma sayılan əxlaq qaydaları başqa bir yerdə başqasına ziyan da vura bilər. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, "özüm üçün norma" "başqası üçün normaya" xələl gətirməsin. Bu mə'nada keçmiş SSRİ-də beynəlmillətçilik siyasəti hamı üçün norma sayılırdı. İdeologiyanın siyasətə tabe edildiyi, müəyyən dövr ərzində milli fərqlərin silinəcəyi və vahid kommunist millətinin yaranacağı haqqında nəzəri müddəanın meydan suladığı bir şəraitdə milli özünəməxsusluq və milli dövlətçilikdən danışmaq qeyri-mümkün idi. Millətlərərası münasibətləri tənzimləməli olan beynəlmillətçilik isə ideologiya və siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Elə təsəvvür yaratmışdır ki, millət və xalqlar arasındakı fərqlər tədricən silinməkdə, beynəlmillətçilik ideologiyası müxtəlif millətlərdən olan adamların dünyagörüşünün tərkib hissəsinə çevrilməkdə-

dir. Lakin xalqların qan yaddaşı ilə bağlı olan milli mənsubiyyət hissi ələdir ki, onu asanlıqla insanların şüurlarından pozmaq olmaz.

Özünün müstəqil dövləti (ərazisi, atributları, dili və s.) olmayan və ya onun yaradılması üçün siyasi mübarizə meydanına atılmayan bir xalq artıq siyasi bir varlıq kimi yaşaya bilmir və həmçinin siyasətin obyektinə və subyektinə olmur. Belə xalqların vətənpərvərlik hərəkatı da siyasi xarakter daşmır və yalnız məhdud yerlilik hərəkatı çərçivəsində kənara çıxır. Böyük Pyotr 1721-ci ildə Rusiya Şimal müharibələrindən qalib çıxanda Rusiyaya imperiya e'lan etmiş və rus xalqına müraciətində demişdir: "Nəhayət biz dünyanın siyasi millətləri içərisində özümüze yer tuta bildik". Deməli, millətin və xalqın siyasi həyatının və varlığının birinci şərti onun özünəməxsus güclü dövlət aparatının olmasıdır. Alman filosofu Harder heç də təsadüfi olaraq yazmırdı ki, o millətləri kölə halına salmaq olar ki, onların özləri buna razı olurlar. Özünün dövləti, ordusu və s. olmayan bir xalqın şübhəsiz ki, bunlar üçün başqa birinə əl açması təbiiidir.

Milli dövlət yaratmaq uğrunda vətənpərvərlik hərəkatı özünü iki cəhətdən bürüzə verir: 1) illüziyalı (utopik və ya romantik) vətənpərvərlik; 2) Konkret tarixi şəraitə əsaslanan həqiqi vətənpərvərlik.

Birinci istiqamətin tərəfdarları Topxana məşəsinə bir ağacın kəsilməsindən hiddətlənib az qala erməniləri Yerevandan qovmağa hazır idilər. Meydan çöşüb qaynamasının və adi siyasi şüurun məhsulu olan vətənpərvərlik təbii, tezliklə sabun köpüyü kimi partladı. Burada müxtəlif subyektiv amillərin rolu da az olmadı. Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərin elə ilk günlərindən başlayaraq, romantik vətənpərvərlər ya hər vechlə aradan qaldırıldılar, ya da onlara müxtəlif vasitələrlə mane olmağa başladılar. Belə olan halda digərlərində bu hiss ölməyə və öz yerini vətənpərvərliyin digər daha praktiki, utilitar formasına güzəştə getməyə məcbur oldu. Belə ki, vətənpərvərlik özünün yüksək ikinci fazasına qədəm qoya bilmədi, ümumxalq işinə çevrilmədi. Biz onun birinci fazasından ya istifadə edə bilmədik, ya da imkan vermədik. Ermənilər isə əksinə, xalqın fikirlərini müxtəlif vasitələrlə daha da çətdürdülər və bu onların planlı və məqsədi hərəkatlarının həyata keçirilməsini xeyli sürətləndirdi. Nəticədə münəqşədə biz hələlik məğlub, onlar qalibdirlər. Buna səbəb onların vahid ideya və amal ətrafında birləşmələri oldu. Biz isə buna nail ola bilmədik.

Ermənilərdə milli dövlətçilik bir neçə əsr boyu olmasa da, milli ideya nəsilbənəsil qorunaraq bir-birinə ötürülmüş, hər bir erməni bu və ya digər formada millətçilik şüurunun təsirinə məruz qala bilmişdi. Erməni milli ideologiyasının əsas daşıyıcısı kimi çıxış edən erməni Qriqoryan kilsəsi həm də milli dövlətçiliyin ideya bazası rolunu oynamışdı. Heç də təsadüfi deyildi ki, Qarabağda erməni separatçıların hərəkatı başlayanda Eçmiedzin bu şovinist addımların ilhamçısına çevrildi.

Milli dövlət - dövlətin müstəqil yaşamaq ehtiyaclarından yararır. Ona görə də millət deyərək ölkənin heç də ayrı-ayrı adamları, fərdləri, ayrı-ayrı şəxsiyyətləri, etnik birlikləri deyil, bütövlükdə əhalisi (bir növ "ümumət") nəzərdə tutulur. Bu mə'nada Azərbaycan xalqı Azərbaycanda yaşayan aborigen xalqların vəhdəti kimi qavramaq tələb olunur. Azərbaycanda ayrı-ayrı xalqlar (türk, talış, avar, ləzgi, tat, kürd, lahıc, udin, xınalıq, lak, tabasaran və b. onlarla etnosların rəngarəngliyi) məskundur. Lakin əsrlər boyu müxtəlif sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni proseslər nəticəsində onlar bir-biri ilə qaynayıb qarışmış, qohum olmuş (qarışıq nığahlar və s.) və nəticədə eyni iqtisadi zona, eyni dövlət sərhədləri daxilində, eyni mədəniyyət ünsürləri zəminində bir millət halına düşmüşlər. Azərbaycan dili bu prosesdə inteqrativ rol oynamış, onların hamısını birləşdirən ünsiyyət vasitəsi rolunu yerinə yetirmişdir. Özünün milli mə'nəvi sərvətləri ilə başqalarından fərqlənən yeni bir tarixi birliyə nail olmuşdur.

Azərbaycan xalqı, bə'zilərini iddia etdiyi kimi, qeyri-real abstraksiya deyildir ki, onun tam aydın ideya-siyasi və iqtisadi əsasları vardır. Həm də vahid iqtisadi, siyasi və mədəni mühitdə 3 əsas etnosun - türk, qafqazdilli və irandilli etnosun qaynayıb-qarışmasında formalaşmış Azərbaycan xalqı sözsüz ki, super etnos keyfiyyətlərinə malik olub ölkəmizdə yaşayan xalqların sıx birliyini təcəssüm etdirir. Türk etnosu bu birlikdə aparıcı rol oynasa da, onun fərqli ideya-mə'nəvi keyfiyyətlərini sözsüz ki, qeyd etmək lazım gəlir. Odur ki, bu məsələnin qiymətləndirilməsinə ehtiyatlı yanaşmanın zəruriliyini döən-döən qeyd etmək lazım gəlir. Z.B.Göyalyp "Türkçülüyn əsasları" kitabında türkçülüynü üç ülgüdə irəli sürür:

1. Türkiyəçilik; 2) Oğuzçuluq və türkmənçilik; 3) Turançılıq.
- Göründüyü kimi, Z.B.Göyalyp türklərin dövlət mənafeclərini daha üstün tutaraq birinci yerə türkçülüynü deyil, türkiyəçiliyi qoyur. Bu ideyalar sonradan Kamalizmin təməl daşını təşkil etdi. Kamalizm

Ölkənin rəsmi ideologiyası kimi qəbul olunanda (1936-cı il) etatizm və dövlətçilik birinci, türkçülük isə ikinci prinsip kimi qəbul olundu. K. Atatürk pantürkizmə laqeyd idi. O bilirdi ki, bu ideyalar gənc və yeni müstəqil Türkiyə üçün həzm olunmazdır. Ona görə də K. Atatürk ilk növbədə Türkiyənin istiqlaliyyəti məsələsi maraqlandırır. Bizim respublikada da bu məsələ Türkiyə ilə analogiya təşkil edə bilər. Biz də birinci yerə öz milli mənafehimizi, dövlətçilik əhəmiyyətimizi, dövlət sərhədləri daxilində milli inkişafımızın və xalqın rifahının təmin olunmasını qoymalıyıq. Ona görə də bəzən səslənən pantürkizm, hətta turançılıq şüarları, ciddi ideya-siyasi əhəmiyyət kəsb etməsə də, faktiki olaraq cəmiyyətin birliyini xeyli sarsıdır, seperatçılıq hərəkatlarına bəraətləndirici şərait yaradır.

Elə ölkələr vardır ki, orada milli ideologiyaları konstitusiyaya əvəz edir. Daha doğrusu, konstitusiyaya milli mənafehlərin ideoloji-siyasi əsası olur. Hazırda bizdə də dövlətin ümumi mənafeyi, dövlətçiliyin saxlanması möhkəmləndirilməsi vəzifələri ümummillə vəzifələr kimi ön sıraya çəkilir.

Polşa demokratik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri Adam Mixnik yazırdı: "Millətçilik kommunizmin sonuncu mərhələsidir". Amerikalı yazıçı - fantast A. Van-Voqton kosmik səyahətlərindən bəhs edilən hekayələrinin birində belə bir epizod təsvir olunur: gəmilərdən birinə planetlər birliyinin qərarına əsasən insan məskunlaşan planetlərə enmək qadağan olunur. Çünki bu gəmiyə təhlükəli viruslar - irqçilik, millətçilik, şovinizm virusları yüklənmişdir. Hələ iyirmi il bundan əvvəl keçmiş ittifaqda ilk dəfə işıq üzü görmüş həmin hekayəni "Xalq qəzeti" 19 mart 1993-cü ildə "ışıqlı gələcəyə baxan bərabər hüquqlu xalqların yaşadığı cəmiyyətdə" şifərlənmiş fantastika kimi qəbul etmişdilər. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, imperiya şovinizmi və millətçiliyi qədər təhlükəli sosial-psixoloji hadisə yox imiş. Halbuki artıq 60-70-ci illərdə dünya təcürbəsi göstərirdi ki, sağlam düşüncə qanunlarına uyğun qurulmuş insan cəmiyyətində azadlıq və hakimiyyət arasında optimal siyasi tarazlıq mövcuddur. Bir qayda olaraq, hərəmərcliyə meydan açan "azadlıq" yumruq həqiqətinə, noticədə isə cəmiyyətin dağılmasına gətirib çıxarır və mütləq hakimiyyət də öz növbəsində diktatura örnəyi kimi öz xalqının mə'nəvi varlığını məhv etməklə cəmiyyətin inkişafında təhlükəli əngələ çevrilir. Bu mə'nada cəmiyyətin demokratik institutları bu iki ifrat meyillərin "baş qaldırmasına" imkan vermir, istər azadlığın, istərsə də

hakimiyyətin fəaliyyət həddlərini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, cəmiyyətin əsl demokratiya "göstəricisi" burada yaşayan xalqların, millətlərin, etnik qrupların hüquqlarının qorunması, milli münasibətlərin rəvan inkişafına imkanın olmasıdır. Lakin stokratizmin mərkəzləşdirilmiş idarəçilik üsulu hakimiyyətin bölgüsünü əsl demokratiya əsasında təmin etməyindən azadlıq və hakimiyyət arasında tarazlıq pozulur. Bunun sayəsində də milli münasibətlərin törəməsi və kəskinləşməsi üçün münbət zəmin yaranır, millətçilik qüvvələri artaraq avtoritar mərkəzçiliyinə söykənən diktaturaya müqavimət göstərməli olur.

Mə'lum olduğu kimi hələ 1922-1929-cu illərdə Sovetlər İttifaqı yaradılarkən onun milli siyasətinin əsasında milli dövlətçilik ideyası durmuşdur. Sonralar aydın olur ki, çar Rusiyasının uçqarlarına o qədər də arxayın olmayan bolşevik hökuməti bu ideyadan taktiki priyom kimi istifadə etmişdir. Hər halda artıq 30-cu illərin əvvəli üçün ölkədə imperiya ab-havası bərqərar olmağa başlayırdı: iqtisadi mərkəzləşmə, dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsi, iqtisadiyyatın hərbiləşməsi, siyasi diktatura, xalqların və vətəndaşların hüquqsuzluğu, milli-mədəni sahədə assimilyasiya meyillərinin güclənməsi, böyük qaradaşdan imdad gözləmək psixologiyası getdikcə həyat normasına çevrilirdi. Marksizmin milli məsələdə yaradıcı davamçısı olan İ. Stalin özünü "başqa millətlərdən həm siyasi, həm də mədəni inkişafına görə yüksəkədə duran bir millət yalnız böyük rus millətidir və buna görə də məhz o, geri qalmış millətlərə iqtisadi, siyasi və mədəni kömək göstərməli, bu ədalətsizliyi aradan qaldırmalıdır", - ideyasını milli məsələdə başlıca və birinci dərəcəli məsələdə kimi irəli sürmüş və bu günə kimi də "tərəvətini" itirməmiş rus dövlətçilik şovinizminə geniş meydan açmış oldu. Tarixin göstərdiyi kimi bərabər hüquqlu xalqların ittifaqını yaratmaq ideyası nəinki özünü doğrultmadı, hətta mərkəzin bütün həyat səhnələrində "atalıq qayğısı" milli münasibətlərin dərin mənbəyinə çevrildi.

Qeyd edək ki, 30-cu illərin milli siyasət və milli dövlətçilik tipləri hətta 1917-ci il üçün təşəkkül tapmış etnik reallığa belə uyğun gəlmirdi. Çünki, əvvəla, bu vaxtlar ölkənin bir çox xalqları millət mərhələsinə qədəm qoymuşdular. Çarizmin devrilməsindən sonra özlərinin milli dövlətlərini qura bildimşilər (məsələn, Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması). Digər tərəfdən isə bə'zi geri qalmış regionların sənəyinin

intensiv inkişafı millətlərin mənlük şüurunun oyanmasına gətirib çıxarmışdır, daha vacibi "milli ideyanın" daşıyıcısı olan sanballı ziyahlar (inqilabdan əvvəl) yetişmişdi. Totalitar rejim şəraitində bir növ potensial milli amillər sonralar milli-mədəni intibahı zəruri etdi. Siyasi liberallaşma dövründə (perestroyka) milli-mədəni intibah milli-siyasi hərəkatlar formasında meydana çıxdı. Bu milli proseslərin inkişafında əl-bir mərhələdir ki, xalqlarda, milli ziyahlarda özünü başqa xalqlar və millətlərlə müqayisə etməklə milli mənlük şüuru, etnik saylarına bağlılıq hissi xüsusilə güclənir, keçmiş marağı artır. Milli mədəni cəmiyyətlər və təşkilatlar meydana gəlir. Milli mənlük şüurunun bu mərhələsi üçün xarakterik cəhət "milli ideali" keçmişdə axtarmaqdır. Lakin çox zaman əl-olur ki, belə bir ideal axtarışı perspektivi görməyə, düzgün qiymətləndirməyə mane olur.

Milli ideal tarixi bir proses olduğundan onun bütün mərhələlərinin mə-nəvi dəyərlərini özündə təcəssüm etdirir. Odur ki, bu məsələdə tarixi varislik məqamlarının unudulması, keçmişin, bu gün və gələcəyin dialektik əlaqəsinin nəzərdən qaçırılması, son nəticədə gerçəkliyin və onun in'ikasını olan ideal anlayışının təhrifinə gətirib çıxarır. Çünki milli ideal keçmişdən bəhrələnməklə daha çox gələcəyə yönəlir, özündə keçmişin ən yaxşı ən'ənələrini birləşdirməklə gələcəyin ideal mənzərəsini yaratmağa çalışır. Bu mə'nada Azərbaycan milli ideali xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini, onun azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsini ehtiva etməklə demokratik, hüquqi, dünyəvi milli dövlət yaradılması uğrunda xoşbəxt gələcəyi özünə məqsəd seçmişdir.

Milli proseslərin inkişafı fonunda millətin fəal və mükəmməl təhsil almış hissəsi kütləvi informasiya vasitələri ilə öz görüşlərini, baxışlarını təbliğ etməyə başlayır, xalqın siyasi mədəniyyətini artırmaq yolunda böyük sə'yələr göstərilir. Bununla da milli ideal tərəfdarlarının sayı getdikcə artır, milli dövlətçilik ideyasının təbliği ön cərgəyə çıxır, gələcəyin milli inkişaf proqramları işlənib hazırlanır. Milli dirçəliş tərəfdarları fəal şəkildə milli-siyasi hərəkatlara qoşulurlar. Demokratik dövlətçiliyin geniş ictimai-siyasi bazası yaranır. Milli-azadlıq hərəkatının vüs'ət aldığı milli liderlər meydana gəlir, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi strukturlarını dəyişəcək sosial qruplar yetişməyə başlayır, hərəkatların siyasi dünyagörüşü formalaşmağa başlayır. Müstəqil dövlətçiliyə nail olmaq naminə daha aydın əqidə ilə mübarizə aparan milli partiyalar yaranmağa başlayır. Siyasi

partiyaların yaranıb formalaşması bir tərəfdən siyasi plüralizmin dərinləşməsinə, demokratik və proseduraların daha da genişlənməsinə meydan açarsa, digər tərəfdən siyasi avangard kimi xalqın və millətin təşkilatlanmasına, cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin yetkinləşməsinə ciddi təkan verir. Siyasi partiyalarda birləşmiş adamlar ciddi siyasi ideyalar və fəal dünyagörüş əxz edir, özlərinin daimi fəallaşan həyat mövqələri ilə siyasi proseslərə tə'sir etmək, cəmiyyəti məqsəduyğun dəyişdirmək imkanları əldə edirlər.

Dinc və təkamül inkişaf yolu tutmuş milli hərəkatların və partiyaların liderləri parlamentdə yer tutmaq uğrunda mübarizəyə qoşulurlar. Hadisələrin məntiqi inkişafı milli hərəkatların, onların liderlərinin parlament seçkilərində qələbəsilə nəticələnir. Milli dövlətçilik atributları (milli ordu, valyuta, dövlət himni, gerb və s.) meydana gəlir. Bütün bunlara nail olan sonrakı müstəqillik yolunda mühüm addımlardan biri kimi dövlət beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində dünyada özünü beynəlxalq münasibətlər subyekti kimi tanımaq məsələsini tədricən həll etməyə başlayır.

Bildiyimiz kimi, keçmiş ittifaq respublikalarında yaşayan millətlərin, etnik qrupların keçdiyi bu mühüm siyasi yetkinləşmə prosesləri nəinki cəmiyyəti, həmçinin onların mə'nəvi-mədəni həyatında mühüm keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. İmperyanın dağılma prosesində əvvəlcə ittifaq respublikalara parçalandı, indi isə respublikaların özlərində bir növ daxili parçalanma meyli hiss olunur. Bununla yanaşı, milli proseslərin gedişi özünəməxsus məcrada baş versə də belə bir meyli də unutmaq lazım deyil: "mərkəz" bu ayrılmanın qarşısını aldıqca milli münaqişələr daha da gərginləşməyə başlayır. Təbii ki, bu fayda gətirən siyasət deyildir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, milli mədəni dirçəliş, milli hərəkatların formalaşması və "seperatizm" meyillərinin meydana gəlməsi, yaxud da formalaşmaqda olan xalqların keçdiyi zəruri milli dirçəliş mərhələsidir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, müxtəlif dini, dil və etnik tə'sisatların daxil olduğu çoxmillətli dövlətlərdə müəyyən şəraitdə milli dirçəliş ləhbüd olaraq millətçilik əhval ruiyyəsi ilə müşayiət olunur. Lakin millətçiliyin müxtəlif tarixi növlərini bir-birindən fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır. Etnik münaqişələrin və seperatizmin daşıyıcısı olan davakar və təcavüzkar millətçiliklə, milli intibaha, milli dirçəliş xidmət edən demokratik məzmunlu millətçilik arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Əgər millətçiliyin

birinci növbə sovinizm, hətta rasizmlə ideya qohumluğuna malikdirsə, ikincisi milli inkişafda zəruri tarixi mərhələdir, onu istibdad və milli zülm altında olan bütün millət və xalqlar labüd olaraq keçməlidirlər. Lakin millətçilik milli inkişafda həm də keçici və müvəqqəti mərhələdir, gec-tez o, öz yerini daha mütərəqqi ümumbəşəri meyllərə verməlidir. Əks təqdirdə millət və xalq bəşər sivilizasiyasının magistral yolundan çıxıb bilər. Bizim möhkəm əqidəmizcə köhnə SSRİ məkanında son illər baş vermiş qanlı hadisələr gəldiyimiz qənaəti bolluca faktlarla sübuta yetirir.

Milli ideya bütün hərəkatların, hətta ən demokratik hərəkatların özünəməxsus hərəkatverici qüvvələrdən biri kimi çıxış edir. Lakin müəyyən siyasi partiya və hərəkatların proqramlarında milli ideya bəzən siyasi populizmlə birləşərək kütlələrin emosiyaları ilə oynamaq və ucuz siyasi dividend əldə etmək vasitəsinə çevrilir və son nəticədə özünün səfərbəredici cazibədarlığını itirir. Dünya praktikası bunu da göstərir ki, müəyyən mərhələdə, bizim hazırkı məkanımızda olduğu kimi, millətçilik hərəkatları ikili mahiyyət kəsb edir. Belə ki, bir tərəfdən belə hərəkatlar milli müstəqilliyə, demokratik quruluş qurmağa can atırlar, digər tərəfdən isə müstəqilliyi özünə məqsəd kimi dərk edirlər. Qeyd etmək ki, sağlam millətçilik mə'nəvi qüvvədir, o mübarizənin başlanğıcında milli hərəkatın aparıcı ideyası kimi şəxsi və milli azadlığı vahid anlayışda birləşdirir. Sağlam millətçilik üçün milli azadlıq özünəməxsus deyildir, azad və ədalətli cəmiyyətin mövcudluğu milli mədəniyyətin inkişaf şərtidir. Başqa sözlə, fəal bir həyat tərzini qurmaqdır ki, burada hər kəs özünün şəxsi vətəndaşlıq potensialını tam razılaşdırıb bilsin. Buna görə də belə millətçiliyə əsaslanan dövlət əsl humanist cəmiyyətə gəlib çatmaq yollarını axtarmaqda vacib amildir. İlk mərhələdə suveren dövlət yaratmaq ideyası imperiya mərkəzinə qarşı çevrildiyindən, aparıcı xalqın totalitarizmə qarşı mübarizəsi olduğundan ən demokratik qüvvələr tərəfindən müdafiə olunur. Lakin bir sıra keçmiş sosialist bölgələrində baş vermiş hadisələr göstərir ki, milli suverenliyə nail olandan sonra milli hərəkatlar qeyri-demokratik yönüm ala bilər. Bu ərazidə yaşayan digər xalqların hüquqlarının kobud surətdə pozulmasına gətirib çıxarır. Belə hallar, hətta "burjua demokratiyası" ab-havasını az da olsa udmuş Baltikyanı respublikalarda da baş verir. Başqa bir ifrat hal: mifik "Böyük Ermənistan" dövlətinin Azərbaycan torpaqları hesabına "bərpa" etməyə səsləyən "milli" hərəkat

nə dərəcədə demokratik hərəkatdır? Mənlə azərbaycanlıların və digər millətlərin nümayəndələrinin didərgin salınması necə? Məhz belə hallarda insan hüquqları milli dövlətçiliklə üst-üstə düşür, sonradan onların yollar ayrılır, münəfiqə real gerçəkliyə çevrilir. Ümumiyyətlə sosialist düşürgəsindən qopub müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş ölkələrdə milli münasibətlərin inkişaf dialektikasının öyrənilməsi fəlsəfə sahəsindəki elmi-tədqiqatların mühüm istiqamətlərindən biridir və bu cür tədqiqatlar ictimai inkişaf haqqındakı təlimləri mühüm müddəalarla zənginləşdirəcəkdir.

ETNİK KONFLİKT LƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

XX əsrin sonu milli siyasi süürün oyanışı, milli hərəkatların əvvəllərdə olduğundan fərqli dərəcədə genişlənməsi və milli - etnik proseslərin milli müstəqilliyə doğru dönüş xarakteri olması ilə səciyyələnir. Dövrümüz hakim millətlərlə məzlum millətlərin, istismar olunan millətlərin, yüksək inkişaf etmiş millətlərlə zəif inkişaf etmiş millətlərin sosial-iqtisadi, siyasi-mə'nəvi və hərbi sahələrdə kəskin qarşıdurması şəraitində onların azadlığı dəyişikliklərə və milli təbəddülatlara qədəm qoyması şəraitində yaşayır. Böyük imperiyaların dağılması bu ölkələrdə yaşayan böyük və kiçik millətlərin və xalqların, etnik birliklərin və hətta kiçik etnosların biri birinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsilə nəticələnmiş, son anda bu iddialar sahəli toqquşmalara gətirib çıxarmışdır. Tarix XX əsrin əvvəllərində yaşadığı mərhələsi yenidən yaşayır. O zamanlar müxtəlif amillərin tə'sirli yaranıb alovlandırılan milli-etnik proseslər süqutu uğramış Osmanlı, Rusiya, Avstriya-Macaristan ərazilərində çox müəkkəb bir vəziyyət yaratmışdı. İndi də Dünya sosializm sisteminin süquta uğraması, SSRİ-nin təmsalında ən böyük "zülm imperiyasının" dağılması, Yuqoslaviya və Əfqanıstan kimi mikro imperiya tipli bir sıra ölkələrin müxtəlif milli dövlətlərə və regionlara parçalanması, bu ölkələri məskunlaşdırən xalqların bir-birinə qarşı mübarizəyə başlaması imperiya buxovlarından azad olmuş xalqların demokratiya dövrünə qədəm qoymaları ilə eyni vaxta təsadüf edir. Rusiya Federasiyası daxilindəki bir sıra xalqların milli hərə-

katların və müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmiş millətçilik və dini təəs-sübkeşlik bayraqları altında çıxış etmiş milli dil və mədəniyyətin, tarixi adət və ənənələrinin saxlanması uğrunda mübarizə şəklini almışdır. Buradakı milli hərəkat özünün ilkin başlanğıcında hələ SSRİ vaxtında gizli şəkildə əsasən "kültür millətçiliyi" bir sıra hallarda isə "milli müsəlman kommunizmi" formalarında çıxış edirdi.

Qədim dövrlərindən üzü bəri fərdlər, qruplar, siniflər, partiyalar, millətlər və s. arasında baş verən münacişələr müxtəlif üsullarla həll olunmuşdur. L.S.Sanistepanın müəyyən etdiyi kimi, münacişəli tərəflər arasındakı münasibətlər iki tipdə ola bilər: 1) Hər hansı ümumi maraq və məqsəd güdməyən radikal münacişələr; 2) qismən münacişə: bu halda aralarında qarşılıqlı olmasına baxmayaraq, tərəfləri hansısa maraq birləşdirir. Cəmiyyətdəki münacişənin iki böyük tipi mə'lumdur: 1) Cəmiyyətin fundamental dayaqlarına toxunmayan münacişələr. Bu tip münacişənin iştirakçıları onların həlli üçün bütöv ictimai sistemin dəyişdirilməsini vacib hesab etmirlər; 2) həlli üçün cəmiyyətin bütövlükdə dəyişdirilməsi tələb olunan münacişələr. Birinci halda barışıq ola bilər, ikinci halda isə barışıq olsa da müvəqqəti olur. Belə münacişələrin həlli son anda zorakılığa əsaslanır. Müstəmləkəçilikdən xilas olmağa çalışan tərəflə onu dəyişməz saxlamağa çalışan metropoliya arasında olan münacişələr buna misal ola bilər.

Münacişə latin mənşəli sözlərdən olub qarşı-qarşıya duran qüvvələrin, mə'nafələrin, fikirlərin, baxışların toqquşması, ciddi fikir ayrılığı, sonu siyasi mübarizə ilə nəticələnən kəskin mübahisə deməkdir. Münacişələrin təsnifatına sosial, siyasi, şəxsiyyətərarası, dövlətlərərarası, siniflərarası, millətlərə münacişələr daxildir. Bunların içərisində ən çətin millətlərərarası münacişələrdir.

Münacişə bir-birinə uyğun gəlməyən prinsiplərin, fəaliyyətin, ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi partiyalar və ictimai-siyasi təşkilatların, etnik qrupların, dövlətlər və sosial-iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı və toqquşmasıdır. Münacişələr ictimai münasibətlərdəki uyğunsuzluğun, dövlətlər arasında və eləcə də millətlər və kiçik etnik qruplar arasında ziddiyyətlərin, açıq silahlı toqquşmaların, prinsiplərdəki fərqi, rəngarəng nöqtəyi-nəzərlərin ləbit nəticəsidir. Amerika sosioloqu Kozer münacişələri sosial qrup və fərdlərin öz obyektiv məqsədləri, yə'ni, hakimiyyət, sosial statusun də-

yişdirilməsi, gəliirlərinin bölüşdürülməsi uğrunda ki mübarizə kimi qiymətləndirir.

Etnik münacişələr əksər hallarda hər hansı bir dövlətin daxilində baş verir. Bu da azlıq təşkil edən etnik qrupun azadlığı, müstəqilliyi və ya müəyyən bir status, həmçinin iqtisadi və sosial ədalətsizlik üzündən baş verir. Bu həmçinin milli azlıqların diskriminasiyasında özünü göstərir. Hakimiyyət səlahiyyətlərinin qeyri-adekvat surətdə bölünməsi və əhalinin etnik tərkibinə görə inzibati ərazilərin düzgün bölünməsi barışmaz ziddiyyətlərin və uzun sürən münacişələrin yaranmasına səbəb olur. Bə'zi halda hətta münacişənin əsas səbəbi üzde olmur və obyektiv eləcə də subyektiv səbəblər üzündən müşahidəçinin nəzərindən gizlənilir. Buna görə də baş vermiş hər hansı bir münacişənin siyasi, iqtisadi, konvensional və fərdi səbəblərini bir-birindən hökmən ayırma liyiq. Əks halda, münacişənin həlli açılmaz düyünə düşə bilər.

Siyasi münacişələr bir çox hallarda etnosların tarixi ərazi mübahisələri iddiaları səbəbindən də baş verir ki, bu da bə'zən ədavətin, ziddiyyətin ara-sıra baş verməsi ilə səciyyələnir, uzun sürən münacişələrin yaranmasına səbəb olur.

Münacişələr əksər hallarda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xalqların öz azadlığı uğrunda müstəmləkəçilərə qarşı apardıqları mübarizədə öz əksini tapır. Bu bərdə 1949-cu il Cenevrə konvensiyasına əlavə olaraq 1977-ci il 1 N-li protokola əsasən xalqların müstəmləkəçilik və rasist hökmranlığına, təcavüzə qarşı onların öz müstəqillik hüquqlarını həyata keçirmək uğrunda apardıqları hərbi münacişələr Beynəlxalq hərbi münacişələr adlandırılır və milli azadlıq mübarizəsi kimi alqışlanır. Bu qərarın mövcud dövlətin separatist qüvvələri tərəfindən işlədilməsi və ölkənin dağılması məqsədilə BMT özünün fəaliyyətində qoruyucu bir kəlamdan da istifadə edir. Bu kəlama əsasən müstəqil dövlətin dağılmasına doğru yönəldilmiş fəaliyyəti müdafiə etmək olmaz. Bunun üçün də hökumətlər ərazisində yaşayan bütün millətlərə dilindən, dinindən, millətindən asılı olmayaraq bərabərlik verməlidirlər.

Münacişələr yetginlik dərəcəsinə, xarakterinə və öz həllinin kəskinliyinə görə fərqlənir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq ziddiyyət həm də öz-özünə ləğv olmaq, həm subyektiv amilin fəaliyyəti nəticəsində həll olunmaq, həm də ziddiyyətli şərait üzündən kəskinləşmək imkanına malik

ola bilər. Son nəticədə ziddiyyətli şərait qarşıdırmaya, böyük insan kütlələrinin mənasız mübarizəyə cəlb olunmasına, silahlı mübarizəyə və qarşı-qarşıya duran tərəflər üçün ekstremal şəraitin meydana çıxmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan münaqişələrin inkişafını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq çətindir. Çünki bu məsələdə bir çox məqamlar subyektiv amillərin təsiri ilə baş verir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, münaqişələr cəmiyyətin inkişafını ləngidən bir vasitədir.

İctimai həyatda münaqişələrin baş verməsi və onların kəskinləşməsi antoqonist xarakter daşıyır. Bunu nəzərə alaraq bir sıra müəlliflər qeyd edirlər ki, cəmiyyətdə baş verən antoqonist ziddiyyətləri ən ilkin vaxtda, yəni münaqişə vəziyyətində çatmayan mərhələdə həll etmək ən optimal yoldur. Məsələn, əgər Dağlıq Qarabağ problemi deyilən uydurmalar vaxtında ifşa edilib siyasi qiymət verilsəydi, onda bu günkü münaqişə və qarşıdurma ilə üzləşməzdik. Bu münaqişə əvvəlcə Azərbaycan daxilində kiçik bir etnik ziddiyyət kimi başlasa da sonraları Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində bu daxili münaqişə sərhədlərini aşaraq dövlətlərarası siyasi münaqişə səviyyəsinə çatmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun yaradıcıları Azərbaycanda bir sıra digər etnik münaqişələrin yaranmasına çalışmış və ona təkan vermişlər. Bu isə beynəlxalq hüquqa zidd olaraq vahid dövlət suverenliyinə qarşı yönəldilmiş bir hərəkət, təcavüz və cinayətdir. "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Müqavilədə (16 dekabr 1996) deyilir: "Bütün xalqlar öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququna malikdirlər. Bu hüquqlar əsasında onlar öz siyasi statusunu və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını sərbəst təyin edirlər". Milli azlıqlar haqqında vahid, hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərif yoxdur. Ancaq F.Kopotortinin verdiyi tərif daha klassik hesab olunur. "Milli azlıq dövlətin əhalisinin yerdə qalan hissəsilə müqayisədə sayca az, hakim mövqə tutmayan qrupdur, onun üzvləri - həmin dövlətin vətəndaşları - etnik, dil yaxud din baxımından əhəlinin yerdə qalan hissəsindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olur və öz mədəniyyətini, ənənələrini, dinini, yaxud dilini qoruyub saxlamaq məqsədilə, hətta dolayısı ilə olsa da həmrəylik hissəsinə malikdirlər". Bu tərifə görə milli azlıqları müəyyən etmək üçün meyarlar vardır: 1) Obyektiv meyarlar: bənzərsiz etnik xüsusiyyətlər, onun sayca azlıq təşkil etməsi, hakim mövqə tutması, onun üzvlərinin dövlətin vətəndaşı olması; 2) Subyektiv meyarlar: qrup üzvlərinin öz

xüsusiyyətlərinin qoruyub saxlamağa can atması. Milli azlıqların hüququnun qorunması üçün xüsusi təminatlar tələb olunur. Azlıqda qalan millətlərin, milli azlıqların da ümumiyyətlə, millətlərarası münasibətlərin, yəni birinin digərinə qarşıdurmasının üç növü var: 1) pozitiv, 2) neytral, 3) neqativ. Tipləri isə aşağıdakılardır: 1) sosial-iqtisadi, 2) mədəni-dil, 3) ərazi-status, 4) separatizm. Belə münaqişələrin mənbəyinin səbəbləri müxtəlifdir: təzyiqli, müstəqillik meyli, qıtlıq, mədəni-məişət şəraiti və s.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: 1) Müasir dövr-dərin sosial-iqtisadi ziddiyyətlərlə, sinfi və milli qarşıdurmalarla, siyasi-mədəni problemlərin kəskinləşməsilə xarakterizə olunur. Bu dövrün global problemləri içərisində milli-etnik münaqişələr, milli dil və mədəniyyət quruculuğu problemləri, milliliklə ümumbəşərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri və s. gətdikcə daha çox ön plana keçir. Məsələ burasındadır ki, dövrün sosial-siyasi problemlərinin ən ağır yükünü müasir millətlər və xalqlar çəkməli olurlar. Ona görə də onlar dövrün mərkəzində dayanan əsas qüvvələr hesab olunurlar. Müasir dövrün bu xüsusiyyətli bir sıra qəribə alimlərinə onu milli hərəkətlər, milli oyanışlar, hətta millətçilik və milli müstəqillik uğrunda mübarizə dövrü kimi səciyləndirməyə əsas vermişdir. 2) Müasir dünyanın milli-etnik prosesləri üçün səciyyəvi olan cəhətlər aşağıdakılardır: - çoxmillətli dövlətlərin müstəqil milli dövlətlər şəklində yenidən təşkil olunması; (SSRİ, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya və b.) - eyni söyköklərə malik olan xalqların iqtisadi-mədəni siyasi-hüquqi cəhətdən birləşmə hərəkətinin güclənməsi: (Almaniya, Vyetnam, Koreya, ərəb ölkələri, Azərbaycan və s.) - müxtəlif etnoslarla vahid bir dövlət ideyası ətrafında birləşməsi (ABŞ, Kanada, Avstraliya, İsveçrə və b.) - müxtəlif dövlətlərdə yaşayan eyni bir etnosun birləşib özlərinə məxsus milli bir dövlət yaratmaq hərəkətinin genişlənməsi (İran, İraq, Suriya, Türkiyə kürdləri), - ayırı-ayrı etnosların, xalqların və millətlərin iqtisadi, siyasi-hərbi inteqrasiya meyllərinin güclənməsi (AİB, NATO üzvləri), -milli sərhədlərin və milli hüquqların toxunulmazlığı haqqında BMT-nin 1948-1966-cı illər, 1975-ci il Helsinki müqaviləsinin qəbul etdiyi aktların yerinə yetirilməsinə dair bütün dünya ölkələrinin, xüsusən ABŞ və Rusiyanın, beynəlxalq təşkilatların nəzarətinin həyata keçirilməsi. 3) Keçmiş SSRİ-də və eləcə də Azərbaycanda milli-etnik proseslərin öyrənilməsinə lazımi diqqət yetirilməmiş; onlar

müstəqil bir elm kimi deyil, sosial-sinfi problemlərin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Bu da milli siyasət sahəsində bir sıra nöqsanlara yol verilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu nöqsanlar isə öz növbəsində keçmiş "zülm imperiyasının" yerində saysız-hesabsız milli problemləri, milli münaqişələrin, milli-etnik dil, din, mədəniyyət və s. problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu milli-etnik proseslərin öyrənilməsi, təhlil olunması, onların yaranmasına səbəb olan obyektiv və subyektiv amillərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması indi tarixi bir zərurətə çevrilmişdir.